

М. Драгомахов

891-74
A721

ПРО
УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ,
ТАТАР ТА ТУРКІВ

САУ871

ВИДАННЯ ТРЕТЄ

72

6
ФЕВ 1954

Київський Дог	1954
СІБЛ.	
Видання	
Інв. №	230044

Видавниче товариство

„Криниця“

== У К и ї в і. ==

№ 10.

К и ї в.

Друкарня В. П. Бондаренка та П. Ф. Гніздовського,
1913.

Земля, де тепер живуть люди, що говорять так, як писано цю книжку, колись звалась Русь, а потім Україна, або Мала-Русь, бо Великою Руссю звать тепера Московщину. Земля наша велика. Во-на простягається від Карпатських гір у Цісарщині за Почаєвом аж до Дону, від Пинських лісових бо-лот, що по річці Припеті, аж до Чорного моря. Це все краї не дуже холодні, багаті і лісом, і па-совищами, і черноземними полями. Є тут чолові-кові чим поживитися, є що й іншим народам про-мінати або продати. Та тільки, щоб можна було на якій небудь землі людям добре жити, треба, щоб ніхто чужий не грабував їх і не перешкожав їхній праці; треба, щоб і свої люди одно від одно-го не віднімали та не видурювали того, що чоло-вік собі придбав. Треба ще, щоб люди знали, як тим, що є на полі, у лісі та в землі, найліпше скористуватися для себе. Щоб дійти до цього всьо-го, треба було скрізь людям довго жити на одно-му місці, упорядитися межі собою, та думати, та вчитися усяких наук, та ще і наперед багато пра-ці та науки треба буде людям, щоб жити зовсім добре. Добрі науки здавна, ще до Христа, поча-лися у греків та італійців. До цих людей од нас і не дуже далеко і легка дорога ріками Дністром, Бугом, Дніпром та Доном у Чорне море, а далі у Середземне до Греції та до Італії. Здавна греки та італійці приїздили до нашого берега Чорного мо-

ря, навіть і оселялися тут. Та ось біда! На нашій землі довго не можна було людям осісти на одному місці та вберегтися від чужих розбишак, що і хати розоряли, і пашню палили, і людей різали та полонили та розганяли. По над Чорним морем простяглися степи, що йдуть далі на схід сонця аж у Азію, у такі краї, де живуть одвічні пастухи татарського та турецького роду, кочуючи з місця на місце. Ото ці пастухи—не те що хлібороби,—здіймаються було шлими ордами та і йдуть на захід на свіжі пасовиська, а потім нападають на хліборобні народи, як от на наших батьків, та й грабують їх, а далі осядуться було де-небудь недалеко, як ось у Криму, та що-року й набігають на нашу землю та й беруть наших людей у раби до себе, або на продаж. Ще найменше лихо, як візьмуть з наших людей дань чи окуп. Довго так було, трохи не тисячу років з того часу, як про нашу землю вже по книгах написано, що тут жив наш український народ, так саме, як і тепер.

От у цій книжці ми розкажемо, як-то наші батьки терпіли й одбивалися від татарських та від турецьких розбишак і як таки насилу одбилися. Особливо ми розкажемо про козаків, бо вони найбільше покладали праці, щоб одігнати від нашої землі турок та татар, щоб наш чоловік у своїй землі і хату будовав, і поле орав та засівав, і дітей годував, не опасаючись чужого ворога. У других книжках розкажемо, як терпіли наші люде од поляків та своїх же людей, що поперевертались у польські пани; і як козаки й тут стали були у пригоді,—і про те, як через безладдя та недостачу науки і розуму не сталося так, щоб зовсім добре було жити нашим людям у своїй землі.

Про те, що робилось у нашій землі до козаків, ми розкажемо дуже коротко.

Років ще за тисячу до нас, як батьки наші

звалися слав'янами-Руссю, то доводилося їм терпіти від хазар, що жили по Дону та в Криму. Хазарська опіка була, як видно, для наших батьків не дуже тяжка, бо вони швидко скинули її з себе.

Не поспіли впоратися з хозарами, коли це на зміну хозарам прийшли, теж зо сходу, інші степовики—печеніги, а потім половці та й почали дуже тіснити Русь. Вона повинна була вбратися з степів та й відсунутися від Чорного моря. Від цих половців чинилася тоді слав'янам дуже велика кривда, і вони мусили з ними довго боротися. Про них переяславський, а потім київський князь Володимир Мономах казав, як поз'їздилися усі князі, що не може орач слав'янин вийти у поле землю орати, бо прийде половчанин, уб'є орача, а худобу його і сем'ю забере собі. З цього вже добре видно, що то за лихі були ті половці і яку вони напасть чинили у нашій землі. Але з часом слав'яне усе ж таки стали потроху брати гору над половцями.

Коли це наступила на Русь велика хмара: татаре. 1238-го року, себ-то більше як шістьсот років назад, велика татарська орда, з ватагом Батием, кинулась на нашу землю, стала бити й різати людей, розруйнуувати городи й села. Люде, рятуючись од татар, мусили тікати далеко на північ, на Вислу, Німан і Припеть. Південна руська земля, Україна, на якийсь час мало не зовсім спустила. Татаре zostалися жити по степах од Волги до Криму, а часами посувались і далі. Наші люде мусили часами платити їм дань, а у північній Русі, де Москва, так татаре переписали усіх людей і довго брали що-року розголовщину. Та років за двісті татарська орда розділилася й ослабла. Воно так завжди бува з ордами пастухів, бо пастухи перерброжують з місця на місце, сваряться за пасовища і розбродяться по степах. А хлібороби як жи-

вуть у одному місці, збираються до купи, будують городи, доходять до науки і ремесла, видумують луччу зброю, та з часом стають дужчими від степовиків-пастухів. Ці страшні тільки тоді, як зразу набіжать великою ордою, як з першого разу татаре.

Україна ще не вспіла поправитись після великого татарського лихоліття, а вже новий народ насунувся на неї з другого боку, від моря Балтійського, з тих країв, де город Вільна. Цей народ звався Литва. Тільки це не були ті люде, що звуться й тепер у нас *лицьвинами*, що на плотах та на барках припливають до нас Дніпром, або приходять копати землю: це наші-ж таки люде слав'яне, тільки трохи одмінно говорять. Письменні люде звуть їх *білорусами*, бо вони одягаються у біле і носять білі шапки,—магерки. Литвинами у нас прозвали їх, бо вони були довго під литовським пануванням, а справжня Литва, то зовсім чужий народ, і говорить зовсім для наших не зрозуміло. Попереду наші князі набігали на їх землю, навіть один орав Литвою, а після татар, то вже Литва стала дужчою, особливо, як вивчилась у німців військової справи. Потроху підгорнула під себе Литва велику часть Білої Русі, а далі напала і на Україну. Українські люде боронились від Литви дуже мало, або навіть, як поспіливість (простий народ), то й зовсім не боронились. Робилось це так через те, що литвяки, завоювавши Україну й Білу Русь, зоставляли усе так, як було й перше; а брали собі тільки на службу здатних до війни людею, та й тим роздавали землю. Окрім того, що вони зоставляли усе по прежнему, вони ще визволяли людею від татарських податків і татарського хижацтва. За часи литовського панування українці знову почали посуватися до Чорного моря. І стало два великих царства: по обидва боки Дніпра, де Україна й Біла Русь,

порядкували князі роду литовського, а далі на схід сонця і на північ, де Московщина, зоставали князі московські, старинного роду київських князів. На північ були два вільні городи Псков і Новгород, вони кликали собі князів, кого хотили, найбільше-ж з роду князів московських, а часом то й з литовських, аж поки їх зовсім підгорнули князі московські і волю в них одняли. Через кілька часу поляки вибрали князя литовського своїм королем, а далі шляхта польська і литовська згодилась злучити Польщу, Литву та Україну з Білою Руссю в одну державу. Московський народ став потроху справлятися з тими татарами, що жили по Волзі, з казанськими та астраханськими, а Україна та Біла Русь ще раніше збулися тих татар, що жили коло Чорного моря.

На південь Україна простяглася до Чорного моря. Над Чорним морем у Криму жила в городях і селах татарська кримська орда. Під її пануванням були ще чотири хижі орди, що кочували від гирл Дунайських до річки Кубані. Великий степ од Чорного моря аж до українських осель лежав пустинною, і на ньому доволі мирно чабанували татаре й українці. З городів і других осель сміливі люде ходили у степ на здобитки, і через те українські оселі все далі та далі посувалися у степ. Найкрайнішими українськими оселями по Дніпру були Канів і Черкаси. Далі степ був безлюдний. А по Дністру українські оселі доходили аж до Чорного моря, і більш як за чотириста років назад навпроти того місця, де тепер Акерман, було вже торгове місто українське, і відтиля возили хліб морем до греків, як і тепер. Так жили тут наші й татаре, хоч може і не без яких сварок за пасовища, аж поки турки року 1453-го завоювали Царь-город, столицю царства греського. Скоро після того турецький султан підгорнув під себе кримського ха-

на. З того часу кримські татаре почали часто набігати на Україну і дуже грабувати її. Турки підмовляли татар, помагали їм. Тоді турки, покоровши собі багато християнських народів—греків та братніх їм слав'янських сербів і болгар та молдаван, з прожого думали завоювати трохи не цілий світ. Та й віра турецька заставляла їх воювати з християнами. Віру цю проповідував спершу араб Магомет, більш як тисячу двісті років назад, шістьсот років після Христа. Магометанська віра згожується з християнською у тому, що признає одного Бога, та тільки не признає Тройці. Христос у Магомета був великий пророк, але менший від його, а не син Божий. Молитви і пости у магометовій вірі інакші, ніж у християнській, жінок дозволяє Магомет брати більше ніж одну, а на тому світі праведному, мовляв, дано буде силу жінок. Найправедніший, наче б-то, буде той, хто більше ширив віру магометову. Одну тільки цю віру магометанці вважають за праву, а всі інші то погані, нечисті. Людей іншої віри магометанці велять воювати і силоміць повертати у свою віру. Колись і всі християне так саме думали про свою і чужу віру, як і магометанці, от і воювали й мордували одні одних багато сотень років. Не було того, щоб кожному жити собі мирно, працювати коло хазяйства та науки та мінялись один з одним тим, що працював та вивчивсь. Ні,—треба було непременно одному одного бити за те, що не так дума, як ми та силоміць перевертати з однієї віри на другу. От і узлились християне на магометан, а магометане на християн. У той час, про який ми розказуємо, у сусідніх з нашими південних землях гору взяли магометанці—турки. Щоб турки мали спосіб воювати, треба було їм багато невольника для домової роботи, у гребці на кораблі, чи по їхньому—*каторги*. Дітей

полонених турки перевертали у свою віру і робили з них своє найстрашніше військо—яничар.

От через турків і татаре почали робити великі наїзди на Україну й Московщину, хапали бранок і бранців і продавали їх туркам. Замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками. А тут ще польські королі та московські цари, бувало, засваряться один з одним, та й підбивають татар нападатися на сусідню землю, а татаре прийдуть помагати одному та й пограбують часами обидві землі. Що даліше, то більше роспускала орда свої загони по нашій землі: у один кінець до Київ, а у другий до Львова. Що більше набігали татаре, то далі посувався на північ український люд, і все більше пустіла наша земля.

Року 1484-го зробив кримський хан Менгли-Гірей, приятель московського князя Івана Третього, великий наїзд на Україну; він узяв приступом Київ, зруйнував Печерський монастирь; трохи не всіх киян забрав у неволю і з дуже великим полонном вернувся у Крим. З того часу татарва або своєю охотою, або з наказу турецького султана, мало не що-року почала набігати на Україну, і з того часу розпочалась межі українцями й татарами мало не двохсотлітня війна.

Це друге татарське лихоліття було гірше, ніж перше. Тоді татаре наскочили, порізали, побили, та й повернулися додому, а тепера така різанина була що-року; що-року набігала татарська орда, грабувала, різала людей, палила села й вертала-ся додому набравши невольників, щоб на той рік знову набігти і знову робити те саме. Не даремне за той час межі українським людом склалася така пісня:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей виноптала орда кіньми маленькі діти,

Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

У другій пісні співається:

Ой в неділеньку рано пораненько
Да ізбрав женців да Коваленко,
Да й усе женці да й одбірніі.

Поробив їм серпи да все золотії,
Ой повів женців на ярі долини,
На ярі долини, на яру пшенцию.

„Ой жніте, женчики, обжинайтеся,
І на чорную хмару озирайтеся,
А я піду додому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю“.

Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорную хмару озираються:
Ой то ж не хмара, то ж орда іде,
А Коваленко та передок веде.

В'язали руки та сирицею,
А залили очі та живицею,

А скували ніжки та скрипицею.

„Ой повій, вітроньку, та з північеньки,
Та роскуй мої да руки, ніженьки,
Ох повій, вітроньку, з-під темної ночі,
Да на мої ж да на карії очі!“

Не можна було тоді людям удержатись на Україні. Не можна було хліб робити, бо не знав чоловік, чи збере він те, що посіє, не знав навіть, чи буде він завтра живий. Несподівано набігали татаре, палили села, а людей, як не вбивали зараз, то брали з собою в Крим, а тамечки продавали туркам у неволю, або зоставляли в себе для тяжкої роботи. Через те, що татаре наїздили несподівано, трудно було людям од них ховатися, але усе ж таки можна. Щоб постерегти татарський наїзд, перед селами висипали могили, а на їх завжди стояла сторожа; тільки покажуться татаре, — вона повинна була давати звістку. А то посила-

ли далеко у степ, верстов за двісті, або може й далі, чати, що все літо їздили з місця на місце, пильнуючи татар, і коли де забачуть, так дають, бувало, звістку селянам, щоб вони або ставали до оборони, або ховалися. Тоді люде покидали села і ховалися по лісах, або навіть і в воді, — кажуть, що там вони дихали через очеретину.

Переправа татарина через річку.

Протоптала татарва на Україну багато шляхів, а з них найзначніших було три з правого боку Дніпра; цими шляхами татаре найбільше наїздили. Перший шлях ішов поуз Черкаси, Корсунь, Київ, прямуючи до Львова, і звався Чорним; другий від Очакова, поуз Бар, теж до Львова, цей шлях звався Кучманським, або Кучманом; третій шлях — теж до Львова по за Дністром і звався Волоським або Покуцьким. З лівого боку Дніпра був один шлях, що звався Муравським. Набігали татаре різно — іноді вдень, іноді вночі, і коли сторожа не поспіє дати знати в село, що йдуть татаре, так тоді, бувало, з села вже ніхто не втече. Усіх людей, і великих і малих, брали вони й ділили проміж себе, добро так саме, а село запалювали, то після наїзду тільки по погорілих стовпах можна було пізнати, де було село. Що терпіла Україна від тих наїздів, можна довідатися з того, що як татаре напали на Україну 1575 року, так вивели людей до Криму більш як 55 тисяч, 40 тисяч коней, 500 тисяч усякої худоби і без ліку отари.

Що татаре робили з бранцями, можна довідатися з слів одного певного чоловіка; він каже, що старих або немощних, що за їх не можна було багато взяти, бо вони не годяться до праці, оддавали татари, мов тих зайців собакам, парубкам, а ті вчаться на них вояцького діла і б'ють їх камінням або кидають у море, або вбивають яким небудь иным способом. На тих нещасних невольників вчилися татарські хлопці стріляти з лука. А ті невольники, що продавалися, повинні пробути шість років у неволі, а після того вони ставали від пана вільні, але не мали волі йти куди-небудь з Криму. Котрі з невольників дужчі, так тих або вихолощували, або клали на лобі чи на щоках тавро, і вони, з'язані або сковані, повинні були мучитись удень на роботі, а вночі по тюрмах та льохах; а давали їм їсти трохи здохлятини з черваками, такої, що навіть собака її не їла-б. А вели бранців у Крим ось яким способом: їх гнали, обступивши верховими і підганяючи нагайками, значили тавром розпеченим у вогні, по тих місцях на тілі, де і в худоби. Найздатніша здобич у татар були дівчата, а найбільше гарні. Про те, як вони вели дівчат, у пісні співається так:

Коли турки воювали,
Білу челядь забирали;
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Одну взяли по-при коні,
По-при коні на ремені,
Другу взяли по-при возі,
По-при возі на мотузі.
Третю взяли в чорні мажі...
Що ю взяли по-при коні,
По-при коні на ремені,
То та плаче: „Ой Боже-ж мій!
Косо моя жовтенькая!

Не мати тя рощісуе.
Візник бичем рощіпуе!“
Що ю взяли по-при возі,
По-при возі на мотузі,
То та кричить:
„Ой, Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькі!
Не мати вас умиває,
Пісок пальці роз'їдає,
Кривця пучки заливає!“
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче, то та кричить:
„Ой, Боже-ж мій, очкі мої,
Очки мої чорненькі!
Стільки країв проходили,
А білий світ не виділи!“

Вже було казано, що татаре продавали своїх бранок і бранців у турецьку неволю, або давали турецькому султанові дань бранцями, як це було року 1563-го, коли кримський хан узявся одіслати султанові 20 тисяч невольника. Ці бранці повинні були робити у турків на галерах, таких суднах, що їх турки звали *каторами*. Галера була великий низький двохщоголовий байдак і пливла вона по воді і вітрилами і веслами; оцими веслами й гребли невольники. На галерах було двадцять чотирі, або двадцять шість лавок, а на їх сиділо по 5 або по 6 чоловіка на кожній. Ліві лавки ділилися від правих проходом, а по цьому проході ходив галерний доглядач з батогом у руці і підганяв ним невольників, що гребли. Спали й їли ці нещасні невольники по змінах, не сходячи ніколи ні з галері, ні з своїх лавок. Вони не мали ніякого спочинку навіть і у свято. Гірка була тая неволя, і невольники тільки дожидали того часу, щоб утекти, або щоб їх хто вику-

пив. Такі невольники склали ось яку жалібну псалму або думу:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руку піднімали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!

Хочай-би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля,

Хочай-би чи не повиривала якорів з турецької каторги!

Та вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла:

Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!“

Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похочає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари зо-зла гукає:
„Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,

По три пучки тернини і червоної таволги набірайте,

Бідного невольника по-тричі в однім місці зати-найте!“

То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,

По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали,

По тричі в однім місці бідного невольника зати-нали;

Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кости обривали,

Кров християнську неповинно проливали.

Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:

„Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В городи християнські!

Такі думи ще недавно співали кобзарі по всій Україні, а тепер хіба деякий зна кілька слів з них. Добре ще, що письменні люде років з тридцять тому назад позаписували од старих кобзарів ці думи—а то можна було б сказати, що діялося з їх батьками на їх землі. А хто не зна, що діялось у старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так, а не инакше все на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людам. Не самі книги, але й старі пісні навчають, що то робилось у старовину, і через те тепер письменні люде дуже поважають старі кобзарські та мужицькі пісні, більше ніж ті московські салдатські, лакейські та шинкові, що не розуміючи діла, хлопці тепер співають на Україні. Отож зо старих книг та з пісень можна довідатися багато, як-то терпіли наші невольники від татар та турків. Іноді лучалось, що рідня невольника довідається, де він і дасть за нього викуп, тоді

невольника одпустили додому. Іноді тих невольників викупали і не рідні люде, а чужі, найчастіше греки, надіючись, що їм вернуть ті гроші, які вони потратили. А то іноді мінялися бранцями: татарє звертали українців, а українці татар. А то раз еспанці та італійці побідили турків і взяли в бран 130 турецьких галер, полон поділили межі собою, а 15 тисяч християнських невольників одпустили на волю. Як року 1671-го татарє пограбували Волинь і Поділля, так вони списали усіх бранців і послали ті списки до поляків, спитатись, чи не викуплять вони кого-небудь, щоб не гнатися з усім ясиром (полоном) до Криму. Не даремне невольницькі думи ось як співають про викуп:

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У городи християнської,—до отця, до матусі.
Що не можеть він їм поклонитися,—
Тільки поклоняється голубоньком сивеньким:
„Ой ти, голубонько сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;
Полети ти в городи християнської,
До отця мойого, до матусі.
Сядь, пади на подвір'ї отцевськїм,
Жалібненько загуди,
Об моєї пригоді козацької припом'яни:
Нехай отець і матуся
Мою пригороду козацькою знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби збирають,—
Головоньку козацькою із тяжкої неволі визволяють!

Бо як стане Чорнеє море согравати,
То не знатиме отець либонь матір
У которій каторзі шукати:
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царьграді на базарі.

Будуть ушкали, турки-яничари набігати,
За Червонеє море у Арабську землю запродати,
Будуть за них срібло, злото, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
За них брати.

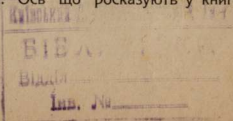
Тогді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдали,
Сирая сириця до жовтї кости
Тіло козацькеє проїдала“.

То бідні невольники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнської гадали,
Землю турецьку, віру бусурманську проклинали:
„Ти земле турецькая, віро бусурманська,
Ти єсь наповнена сріблом, злотом,
І дорогими напїтками,
Тільки ж бідному невольнику на світі невільно,
Що бідний невольник у тебе пробуваєть,
Празника Рожества, будь ли Воскресення не
знаєть,

Все у неволі проклятої, на каторзі турецької
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькою, віру бусурманську прокли-
нають:

„Ти земле турецька бусурманська,
Ти розлуку християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ войною,
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, Боже, бідного невольника
На Свято-руський берег.
На край веселий, між народ хрещений!“...

Тяжко мучилися невольники на галерах, але не краща була їхня доля й тоді, як вони зоставалися на роботі по кріпостях, для земляної, або якої иншої роботи. Ось що розказують у книгах

тодішні люде про ті роботи. Найтяжчі роботи, що у християнських землях роблять лиходії, здаються малими проти того, що терпить багато чесних людей у турецькій неволі. Невольників на ніч запірають у темні кам'яні погребі, а ранком їх виводять на роботу доглядачі, нещадно б'ючи й лаючи. Працюють ці нещасні коло будинків, що буде султан. Доглядачі карають зле за всяку дрібницю, за найменшу недбалість. Вони іноді такі злі, що не дають часу бідному невольникові з'їсти кусок хліба. Потомлених за день, їх іноді вночі знову тягнуть на нову роботу. А що найгірше, так це те, що їх разом з худобою запрягають у вози. Цих нещасних невольників замикають на ніч у підземні темниці, ліктів у п'ять завдовжки і завширшки і три лікті глибини. Туди спускають їх по мотузній драбині, потім її приймають і накладають на дірку залізну дошку. На їжу їм дають хунт чорного яшного печива і трошки оливи. Траплялося, що султани вбивали цілі сотні християнського люду або за игрушку, або та те, що їм вони здавалися не дуже роботязкими. А коли тих невольників виводять, бувало, на торги, так ведуть їх одного за одним цілими десятками, прикованих один до одного коло шиї, і такими десятками продавали з торгу; а ті, що продавали, вигукували, що це невольники свіжі, дурні, тільки що привезені з України.

Часто невольники сами тікали з неволі і верталися додому, але не завжди можна було теє зробити, бо перше діло трудно було утекти з самої неволі, а друге діло, що хоч би й утік, так трудно було так пробратися, щоб ніхто з татар не побачив. Як то нелегко було втікати з неволі, можна побачити з кобзарської думи, що розскаже, про утічку з Азова трьох братів. Вона розскаже, що з під Азова утікали три брати—двоє кінно, а третій пішки. Піший, бачучи, що йому не поспіти за кін-

ними, почав просити їх, щоб вони його підвезли. Тоді вони йому на цеє сказали так:

„Братіку милий, голубоньку сивий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
І буде нас Азовська орда наганяти,
Буде в пені сїкти, рубати,
І буде нам велику муку завдавати“.
І теє промовляли,
Відтілі побігали.

І покинули його йти пішки. Тоді той менший брат доходить до Савур-могили і тамечки умірає, а уміраючи каже:

„Побило мене в полі
Три недолі:
Перва доля безхлібна,
Друга доля безвідна,
Третя доля—що своїх братів рідних не догнав“.

Це хоч і дуже гарна дума, та ми не печатаємо її усїєї, бо ще єсть такі кобзарі, що її співають. Як хто здиба такого, хай попросить проспівати.

З того, що говориться у цій думі про безвіддя і безхліб'я бачимо, як то трудно було через степи тікати з неволі. І через те бранці, хоч не хоч, а мусили зоставатися у Криму, а до того ще й догляд був за ними добрий.

Вже сказали ми, що гарні дівчата були в татар та турків найціннішою річчю, вони за ними добре доглядали і у дорозі, як гнали полон до Криму, і дома. Іноді лучалось, що такі дівчата бранки, змінявши християнську віру на магометанську, робилися жінками великих панів турецьких, а навіть іноді й султаншами. Так, у султана Солеймана Першого була жінка Роксолана, попівна з Рогатина у Галичині. Вона верховодила усім царством, підвела султана, що він звелів повбивати своїх родичів

і навіть сина свого. А про жінку Османа Другого розказують ось що: її маленьку з простого роду полонили татари і продали турецькому визиріві Муратові, а його жінка оддала її одному туркові—Мустафі, а цей одпустив її на волю. Раз якось побачив її Султан і дуже у ній закохався, але Мустафа сказав, що не може оддати її султанові за рабину, бо вже одпустив її на волю, а хіба султан візьме її за жінку. Так воно и сталося, і султан кохав її більше, ніж усіх своїх жінок. Іноді ці бранки забували зовсім свою віру і робилися запеклими бусурменками, ненавиділи християн, як от хоч би ж тая сама Росколана. А іноді вони усе ж таки пам'ятали про те, що були колись теж християнками і помагали невольникам утікати з неволі, як про те співається у думі про Марусю Богуславку:

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.

Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.

То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.

То до їх дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка, приходить,
Словами промовляє:

„Гей козаки ви, біднії невольники!
„Угадайте, що в нашій землі християнській за
день тепера?“

Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:

„Гей, дівко бранко,
„Марусю, попівно Богуславко!
„Почім ми можем знати,

„Що в нашій землі християнській за день тепера?
„Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
„Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм.

То ми не можем знати,
„Що в нашій землі християнській за день тепера.“

Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,

До козаків словами промовляє;
„Ой козаки, ви біднії невольники!

„Що сьогодні у нашій землі християнській Великодная субота,
„А завтра святий празник, роковий день Великдень!“

То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку,
Кляли проклинали:

„Та бодай ти, дівко бранко,
„Марусю, попівно Богуславко,

„Щастя й долі собі не мала,
„Як ти нам святий празник, роковий день Великдень сказала“.

То тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,

Словами промовляла:
„Ой козаки, ви біднії невольники!
„Та не лайте мене, не проклоняйте:
„Бо як буде наш пан турецький до мечеті відїжджати,

„То буде мені, дівці бранці,
„Марусі, попівні Богуславці,
„На руки ключі віддавати:
„То буду я до темниці приходити,

Темницю відмикати,
 Вас всіх, бідних невольників, на волю випустити".
 То на святий празник, роковий день Великдень,
 Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
 Став дівці бранці,
 Марусі, попівні Богуславці,
 На руки ключі віддавати.
 Тоді дівка бранка,
 Маруса, попівна Богуславка,
 Добре дбає, до темниці приходжає,
 Темницю відмикає,
 Всіх козаків, бідних невольників
 На волю випускає
 І словами промовляє:
 „Ой козаки, ви біднії невольники!
 „Кажу я вам, добре дбайте,
 „В городи християнські утікайте;
 „Тільки прошу я вас, одного города Богуслава
 не минайте.
 „Моєму батьку й матері знати давайте:
 „Та нехай мій батько добре дбає,
 „Грунтів, великих мастків нехай не збуває,
 „Великих скарбів не збирає,
 „Та нехай мене, дівку бранки,
 „Марусі, попівни Богуславки,
 „З неволі не викупляє.
 „Бо вже я потурчилася, побусурменилась,
 „Для розкоші турецької,
 „Для лакомства нещасного!“
 Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
 З тяжкої неволі, з віри бусурменської,
 На ясні зорі, на тихі води,
 У край веселий, у мир хрещений!
 Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,
 У нещасних молитвах
 Нас, бідних невольників!

Тепера вже добре видко, що терпіли від та-

тар та турків українські люде, яку вони від їх приймали наругу і муку. Потроху і серед наших народились люде, що помстились над татарами і турками за їх наругу і почали боронити українські хліборобські села і посувати далі на південь сонця татар, а турків проганяти з берегів Чорного моря. Такими людьми були козаки, а що то були за люде і як вони воювали з татарами, про те ми тепера й розскажемо.

Козаками першу звалися вольні вояки, що своєю охотою ходили у степ за здобиччу, або розбивали чужих, а часом і своїх, або йшли на службу до якого князя чи царя московського. Були козаки християнські й татарські. Були цілі села козацькі, особливо на півдні України й Московщини. У землі Рязанській вони здавна держали сторожу на гряниці. Багаті і вельможні пани на Україні й Білій Русі, що володіли великими ланами на нашій Україні, залюбки підмовляли козаків, щоб укупі обороняти землі свої від татар, ходити самим на татар, одбивати у них полон людський, табуни та иншу здобич. Такі пани робилися ватажками козацькими. Іх, яко вельможних панів, стали знати далеко, і про їх діла позалисовано в літопису. А були й инші ватажки, зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах. Найзначнішими з перших ватажків були Ланцкоронський і Дмитро Вишневецький, — до його потім прикладали пісню про Байду, — Богдан Ружинський, що, кажуть, перший з панів почав ходити у козаки.

Разом з Ланцкоронським поминають і другого отамана козацького, славного лицаря Остапа Дашковича, старосту черкаського й канівського. Старостами тоді звалися урядовці, от як би тепера губернатори, тільки вони командували і військом, і судом і мали право карати на смерть у своєму старостві. Дашковича дуже боялись татаре, і як

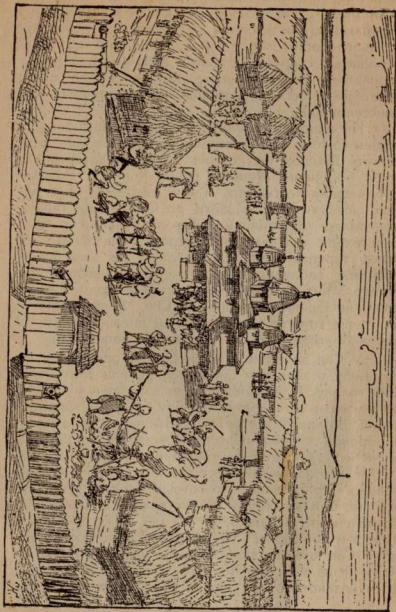
кримський хан ішов воювати у Московське царство, так просив короля, щоб він звелів Дашковичеві не займати його. Дашкович служив і польському королеві, і московському цареві і всюди його добре приймано, бо він був великий вояка, а навіть коли року 1522-го попався він у неволю до татар, так його й звідти випущено. Цей Дашкович перший казав польському королеві і сеймові, або раді виборній з шляхти усього королевства, щоб поставити на Дніпровому низу, за порогами, сторожу з 2000 чоловіка, щоб пильнувати татар і не давати їм переправлятися на цей бік. Хоч же тая рада Дашковича дуже влодобалась королю і панам, але вони її якось занедбали, і той замір Дашковича не здійснився. Після Дашковича замір його про сторожу на Дніпрових порогах повів далі князь Дмитро Вишневецький, теж староста черкаський і канівський. Він спорудив на острові Хортиці замок і звідти робив наїзди на Турещину. Для цих наїздів він іноді сходився з донськими козаками (це вже були не українці, а москалі), що теж воювали проти татар, але не так дуже, як українські. Своїми наїздами Вишневецький так розсердив кримського хана, що він року 1557-го, з ордою прийшов добувати Хортиці, але нічого не вдівши, завернувся додому. Швидко після того він прийшов під Хортицю знову, вже з турецьким військом, і цього разу Вишневецький не встояв і пішов у Черкаси. Того ж року він перейшов на службу до московського царя Івана Грозного, але як той почав мордувати й різати людей ні за що, ні про що, так Вишневецький вернувся знову на Україну. Скоро після того волохи покликали його до себе господарем; тут у Волощині піймали його турки і замучили у Царіграді. Хоч же Дашкевичеві й Вишневецькому не пощастило спорудити козакам місце за порогами, щоб пильнувати татар, але ця їх

думка не пропала марно; трохи згодом за порогам знову осіли козаки. Тим козакам, що жили в городах і хотіли воювати з татарами, не можна було цього робити, бо у городах за ними наглядали королівські старости, і вони з вольних ставали наче невольниками. На низу, там, де Дніпро пішов рукавами, у устя Чортомлика, вони спорудили собі пристановище.

На одному з Дніпрових островів козаки стали кошем і з того часу почалась Запорозька Січ. Окрім самого Дніпра, цей острів з лівого, татарського, боку боронили степова річка Конка і Великий Луг—невилазне болото. Таким способом піше військом ніяк не могло дійти до Січі. А від турецьких галер боронили її Дніпрові рукави, бо по їх берегах ріс тоді високий очерет. Росказують, що якось турецькі галери, женучись за козацькими човнами, заблудили у тих очеретах, і козаки тоді багато з них потопили; з того часу турки вже ніколи не їздили у Дніпро до Січі. А від України, чи то від городів, Січ боронили високі пороги, бо через їх уміли плавати самі тільки запорожці.

У Січі запорожці жили без жінок. За те, що хто небудь заведе у Січ жінку, рубали тому козакові голову. Найважлише діло в козаків у Січі було воювати з татарами за віру і народ християнський. Збираючись у похід проти турків, або татар, запорожці закликали до себе людей з України, кажучи їм: „Хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий, щоб його четвертовано і колесовано, хто готовий прийняти усякі муки і не боїться смерті,—приставай у козацтво. Не треба смерті лякатися, бо від неї не встережешся. Таке життя козаче!“ Не величались запорожці родом. Сам отаман запорозький, після того, як на його місце обібрали иншого, робився знову простим козаком. У Січ можна було прийти кожно-

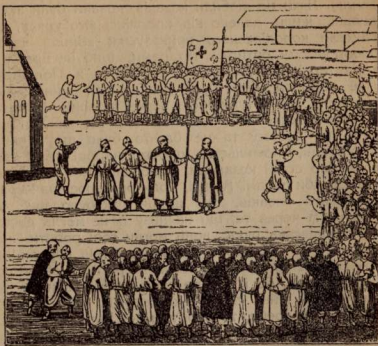

Січ запорожська.

го часу і од'їхати з Січі коли хто хотів. Не роспитували у Січі, хто і звідки приїхав, який чоловік, чи злодій, душоубець, а чи чесний козак, чи великий пан. А у самій Січі за злочинство (як украде) карали на смерть, а коли хто вб'є товариша, так того живцем, разом з убитим, закопували у землю. Ляхи не любили козаків; козаки були люде вольні, жили далеко від королівського уряду, не слухали королівського приказу, як король часом забороняє їм битися з татарами, щоб не дратувати татар і не доводити їх до війни з Польщею. Але королям треба було козаків для війни з москалями, або з турками, і через те вони не одважувались скасувати козацтво тоді ще, як козаків було не багато; та не багато було ще й панів на Україні, і поспільство (простий народ) ще не так хотіло стати козаками, щоб вибитися з невольної служби панам. А далі, коли розвелось на Україні багато козаків, так знищити їх було вже не можна. А через те, що на низу їх не могла достати королівська рука, вони могли собі робити, що хотіли, і не зважаючи на прикази від короля, не займати татар, вони не могли втерпіти, щоб не побити ворогів, бо й татаре сами не зважали на те, чи мир, чи війна стоїть з королем на папері, а коли було їм треба, то набігали на Україну за здобиччу. Запорозжя нападали на татар і турків сухопуттям і водою. Запорозжя зробилось школою, де вчилися лицарі прості і вельможні, як воювати з нехристами. Ось що казав про них ляхам один лядський пан: „Не думайте, щоб я до них підлизувався, я ще у тому краю живу не дуже давно, і не у ньому зріс, але я раз побачив їхні добрі діла, і діла ті варті того, щоб пам'ятати їх навіки. Щоб ви знали, вони не один раз на рік ганяють татар. Вони боронять усіх християн, наче ті леви.“ І багато ще де-чого гарного каже він про запорозжців.

А запорожці де дали, то все робилися сміливіші і вже не вдовольнялися з оборони від татар, але сами почали ходити проти них походами. Вже ми казали, як набігав на татар Богдан Ружинський або Дмитро Вишневецький сухопуттю; трохи опісля

Козацька рада.

стали нападати на татар і турків водою на своїх чайках (це такі великі дуже човни були). Днище тих чайок робили вони з видовбаної верби, або з липи, а до них наклали дошки від двох до восьми сажнів заввишки. Чайки були без чердака, з двома стернами і з щоглою. По боках їх обклали липовою корою, або очеретом, щоб вони не

потопали, коли у човен набереться води. На цих чайках їздили козаки по здобич аж у Туреччину і не один раз показувалися коло самого Царіграду. Так ось року 1594-го козаки напали на турецькі оселі під самою столицею турецького султана. Про це діло розказують ось що: „Козаки явилися на сто п'ятидесятьох довгих чайках, на яких було по 10 весел з кожного боку і окрім гребців по п'ятдесят чоловіка добре споряджених з рушницями і шаблями. Против них з Царіграду 500 великих і малих суден; 10,000 людей побігло берегами до Босфору, тої протоки, що над ним стоїть Царіград, щоб оборонити його від козаків. Увесь день тихо простояли козаки і ввечері повернули у Чорне море з великою здобиччю“. Про те, як напали козаки на турків, розказують ось що: „Запорожці пускаються на море найбільше в осени. У кожну чайку сідало чоловіка 50 або 70 з усяким припасом. Коли вони, бувало, стрінуть турецьку галеру, або корабель, так вони робили так: спустили щоглу і заїздили так, щоб сонце заходило їм за спину. Через те, що чайки невисоко стояли над водою, їх і не видно було на морі. За одну годину до заходу сонця підходили вони на мило до турецького корабля, щоб не згубити його з очей, а опівночі напали на бусурманів і потопляли корабель разом з людьми. Удень козаки на чайках не могли нічого вдіяти туркам, бо турки гарматами розбивали і топили їх чайки. А іноді бувало так, що наздожене козаків більша сила, і що поб'є, а решту забере у неволю. Так попавсь у неволю запорозький отаман Самійло Кішка і довго сидів у неволі, аж поки довельсь йому утекти. Про цього Кішку співали дотепні кобзарі таку думу:

Ой із города із Трапезонта виступала галера,
Трьом цвітами процвітана, мальована.
Ой первим цвітом процвітана —

Златосиніми киндяками побивана;
 А другим цвітом процвітана —
 Гарматами арештована;
 Третім цвітом процвітана —
 Турецькою білою габою покровена.
 То в тій галері Алкан-баша,
 Трапезонськеє княжа гуляє;
 Ізбраного люду собі має:
 Сімсот турків, яничар чотиріста,
 Та бідного невольника півчвартаста,
 Без старшини військової.
 Первий старший між ними пробуває
 Кішка Самійло, гетьман запорозький;
 Другий—Марко Рудий, суддя військовий;
 Третій—Мусій Грач, військовий трубач;
 Четвертий—лях-потурнак,
 Ключник галерський, сотник переяславський,
 Недовірок християнський,
 Що був тридцять літ у неволі,
 Двадцять чотирі як став на волі,
 Потурчився, побусурманився,
 Для панства великого,
 Для лакомства нещасного.
 В тій галері од пристані далеко відпустили,
 Чорним морем далеко гуляли,
 Проти Кефи—города приставали,
 Там собі великий та довгий опочинок мали.
 То представиться Алкану-башаті,
 Трапезонському княжаті, молодому паняті,
 Сон дивен, барзо дивен на прочудо,
 То Алкан-баша, трапезонськеє княжа,
 На турків-яничар, на бідних невольників покликає:
 „Турки, каже, турки-яничари,
 І ви, бідніі невольники!
 Которий би міг турчин-яничар сей сон одгадати,
 Міг би йому три гради турецькі дарувати;
 А которий би міг бідний невольник одгадати,

Міг би йому листи визволені писати,
 Щоб не міг ніхто ніде зачіпати.“
 Сеє турки зачували, нічого не сказали;
 Бідні невольники, хоч добре знали,
 Собі промовчали.
 Тільки обізветься між турків лях-потурнак,
 Ключник галерський, сотник переяславський,
 Недовірок християнський:
 „Як же, каже, Алкане-башо, твій сон одгадати,
 Що ти не хочеш нам повідати?“
 — „Такий мені, небожа, сон приснився,
 Бодай ніколи не явився!
 „Видиться: моя галера цвіткована, мальована,
 „Стала вся обідрана, на пожар іспускана;
 „Видиться: мої турки-яничари
 Стали всі в пень порубані;
 „А видиться: мої бідніі невольники,
 „Которіі були у неволі, то всі стали по волі;
 „Видиться: мене гетьман Кішка
 „На три части ростяв,
 „У Чорнеє море пометав...“
 То скоро тее лях-потурнак зачував,
 К йому словами промовляв:
 „Алкане-башо, трапезонський княжату,
 Молодий паняту!
 „Сей тобі сон не буде ні трохи зачіпати;
 „Скажи мені получче бідного невольника доглядати,
 „З ряду до ряду сажати,
 „По два, по три, старіі кайдани і новіі ісправляти,
 „На руки, на ноги надівати;
 „Червоної таволги по два дубці брати,
 „По шиях затинати,
 „Кров християнськую на землю проливати!“
 Скоро то сеє зачували,
 Од пристані галеру далеко відпустили;
 До города до Козлова,
 До дівки санджаківни на зальоти поспішали.

То до города Козлова прибували,—
Дівка санджаківна на стрічу вихожає,
Алкана-башу в город Козлов зо всім військом за-
тягає.

Алкана-башу за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці зазивала,
За білу скамню сажала,
Дорогими напитками напувала,
А військо серед ринку сажала.
То Алкан-баша, трапезонськеє княжа,
Не барзо дорогії напитки уживає,
Як до галери двох турчинів на-підслухи посилає:
Щоб не міг лях-потурнак Кішки Самійла одмикати,
Упоруч себе сажати.
То скоро ся тії два турчини до галери прибували.
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:

„Ой ляше-потурначе, брате старесенький!
„Колись і ти був у такій неволі, як ми тепера:

„Добро нам учини,
„Хоч нас, старшину, відомкни;
„Хай би і ми у городі побували,
„Панське весілля добре знали.“
Каже лях-потурнак:

„Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
„Батьку козацький!
„Добро ти вчини:

„Віру християнську під нозі підтопчи,
„Хрест на собі поламни.
„Аще будеш віру християнську під нозі топ-
тати,

„Будеш у нашого пана молодого за рідного брата
пробувати.“

То скоро Кішка Самійло теє зачував,
Словами промовляв;

„Ой ляше-потурначе, сотнику переяславський,
„Недовірку християнський!

„Бодай же ти того не дїждав,
„Щоб я віру християнську під нозі топтав!
„Хоч буду до смерти біду та неволю приймати,
„А буду в землі козацькій голову християнську по-
кладати.

„Ваша віра погана, земля проклята.“
Скоро лях-потурнак теє зачуває,
Кішку Самійла у шоку затинає.

„Ой, каже, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький!
„Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
„Буду тебе паче всіх невольників доглядати,

Турецька галера і козацькі чайки.

„Старії і новії кайдани направляти,
„Ланцюгами за попереk утрое буду тебе брати“.

То тії два турчини теє зачували,
До Алкана-башу прибували:
„Алкане-Башо, трапезонськеє княжа!
„Безпечно гуляй!

„Доброго і вірного ключника маєш:
„Кішку Самійла в шоку затинає,
„В турецьку віру повертає“.

То Алкан-баша трапезонськеє княжа
Великую радість мало,

Пополам дорогі напитки розділяло:
 Половину на галеру одсилало,
 Половину з дівкою санджаківною уживало.
 Став лях-потурнак дорогіі напитки пити підпивати,
 Стали умисли козацьку голову ключника розби-
 вати:

„Господи! єсть у мене що іспити і ісходити,
 „Тільки ні з ким об вірі християнській поговорити...“
 До Кішка Самійла прибуває,

Поруч себе сажає,
 Дорогого напиток метає,
 По два по три кубки в руки наливає.
 То Кішка Самійло по два, по три кубки в руки
 брав,
 То в рукава, то в пазуку, крізь хустку третю до-
 долу пускав.

Лях-потурнак по єдиному випивав,
 То так напився, що з ніг звалився.
 То Кішка Самійло та й угадав:
 Ляха-потурнака до ліжка вмісто дитини спати клав;
 Сам вісімдесят-чотири ключи з під голів виймав,
 На п'яти чоловік по ключу давав,
 „Козаки панове! добре дбайте:
 „Один другого одмикайте,
 „Кайдани із рук, із ніг не скидайте,
 „Полуночної години дожидайте.“
 Тоді козаки один другого одмикали,
 Кайдани із рук, із ніг не скидали,
 Полуночної години дожидали.
 А Кішка Самійло чогось догадав,
 За бідного невольника ланцюгами втрос себе прий-
 няв,

Полуночної години дожидав.
 Стала полунчая година наступати,
 Став Алкан-баша з військом до галери прибувати,
 То до галери прибував, словами промовляв:
 „Ви, турки яничари, помаленьку ячіте,

„Мойого вірного ключника не збудіте;
 „Сами ж добре поміж рядами прохочайте,
 „Всякого чоловіка осмотряйте,
 „Бо тепера він підгуляв,
 „Щоб кому пільги не дав“.
 То турки яничари свічі у руки брали,
 Поміж рядів прохочали,
 Всякого чоловіка осмотряли...
 Бог поміг: за замок руками не приймали!
 „Алкане-башо, безпечно почивай:
 „Доброго і вірного ключника масш:
 „Він бідного невольника з ряду до ряду посажав,
 „По три, по два, старії кайдани посправляв;
 „А Кішку Самійла ланцюгами втрос прийняв“.
 Тоді турки-яничари у галеру вхожали,
 Безпечно спати лягали,
 А которії хмельні бували, на сон знемогали,
 Коло пристані Козловської спати полягали.
 Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
 Сам між козаків устав,
 Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;
 У галеру вхожає, козаків пробужає,
 Шаблі булатніі на вибір вибірає,
 До козаків промовляє:
 „Ви, панове молодці, кайданами не стучіте,
 „Ясини не вчиніте,
 „Ні которого турчина в галері не збудіте!..“
 То козаки добре зачували:
 Сами з себе кайдани скидали,
 У Чорнеє море метали,
 Ясини не вчинили,
 Ні одного турчина в галері не збудили.
 Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
 „Ви, козаки молодці, добре, браття дбайте:
 „Од города Козлова забігайте,
 „Турків-яничарів у пень рубайте,
 „Которих живцем у Чорнеє море метайте!“

Тоді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничарів у-пень рубали,
Которих живцем у Чорнеє море метали.
А Кішка Самійло Алкана-башу із ліжка взяв,
На три часті ростяв, у Чорнеє море пометав,

До козаків промовляв:
„Панове молодці! добре дбайте:
Всіх у Чорнеє море метайте.

„Тільки ляха-потурнака не рубайте,—
„Міждо військом для порядку, за яризу військово-
го, зоставляйте.“

Тоді козаки добре дбали:
Всіх турків у Чорнеє море пометали,
Тільки ляха-потурнака не зрубали,—
Міждо військом для порядку, за яризу військово-
го, зоставляли.

Тоді галеру од пристані одпустили,
Сами Чорним морем далеко гуляли.
Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку,
Не сива зозуля закувала,
Як дівка санджаківна коло пристані похожала
Та білі руки ламала, словами промовляла:

„Алкане-башо, трапезонськеє княжату!
„Нащо ти на мене такеє великеє пересердіє маеш,
„Що од мене сьгодні барзо рано виїжаєш?

„Коли б була од матері
„Сорома і наруги прийняла,
„З тобою хоч єдину ніч переночувала!“

Скоро ся тее промовляли,
Галеру од пристані одпустили,
Сами Чорним морем далеко гуляли.

А ще у неділеньку, у полуденну годиноньку,
Лях-потурнак од сна пробуждає,
По галері поглядає, що ні єдиного турчина на га-
лері немає.

Тогді лях-потурнак із ліжка встає,

До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:

„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорожський,
Батьку козацький!

„Не будь же ти на мене,

„Як я був на останці мого віку до тебе!

„Бог тобі допоміг неприятеля побідити,

„Та не вмітеш у землю християнську входити!

„Добре ти вчини:

„Половину козаків у окови до опачин посади,

„А половину у турецьке дорогее плаття наряди:

„Бо ще будемо од города Козлова до города Ца-
ріграда гуляти,

„Будуть із города Царіграда дванадцять галер ви-
бігати,

„Будуть Алкана-башу з дівкою санджаківною

„По зальотах поздоровляти;

„То як будеш одвіт давати?..“

Як лях-потурнак научив,

Так Кішка Самійло, гетьман запорожський, учинив:

Половину козаків до опачин у окови посадив,

А половину у турецьке дорогее плаття нарядив.

Стали од города Козлова до города Царіграда гу-
ляти,

Стали із Царіграда дванадцять галер вибігати

І галеру із гармати торкати,

Стали Алкана-башу з дівкою санджаківною

По зальотах поздоровляти.

То лях-потурнак чогось догадав:

Сам на чердак виступав,

Турецьким біленьким завивалом махав;

Раз то мовить по-грецьки,

Удруге по-турецьки,

Каже: „ви, турки-яничари, помаленьку, браття ячіте

„Од галери одверніте:

„Бо тепера він підгуляв, на упокої починає,

На похмілля знамагає,

„До вас не встане, голови не зведе.

„Казав: як буду назад гуляти,
„То не буду вашій милости й повік забувати“.

Тоді турки-яничари од галери одвертали,
До города Царіграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат грімали,
Ясу воздавали.

Тоді козаки собі добре дбали:
Сім штук гармат собі арештовали,
Ясу воздавали,

На Лиман ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько укланяли:

„Хвалим Тя, Господи, і благодарим!

„Були п'ятдесят чотири роки у неволі,

„А тепера чи не дасть нам Бог хоть час по волі!“

А у Тендрові острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв
Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:

„Козаки, панове молодці! що сая галера: чи блудить,

„Чи світом нудить,

„Чи много люду козацького має,

„Чи за великою здобиччу ганяє?

„То ви добре дбайте:

„По дві штук гармат набивайте,

„Тую галеру з грізної гармати привітайте,

„Гостинця їй дайте“.

Тоді козаки теє зачували,

До його промовляли:

„Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,

„Батьку козацький!

„Десь ти сам боїшся

„І нас козаків страмишся:

„Єсть сая галера не блудить,

„Ні світом нудить,

„Ні много люду козацького має,

„Ні за великою здобиччу ганяє;

„Се, може, є давній, бідний невольник із неволі
утікає...“

То семен Скалозуб теє зачуває,

До козаків промовляє:

„А ви таки віри не доймайте,

„Хоч по дві гармати набивайте,

„Тую галеру із грізної гармати привітайте,

„Гостинця їй дайте.

„Як турки-яничари, то у-пень рубайте,

„А як бідний невольник, то помочи дайте!“

Тоді козаки, як діти, не гаразд починали:

По дві штуки гармат набивали,

Тую галеру із грізної гармати привітали,

Три дошки у судні вибивали,

Води Дніпрової напускали...

Тоді Кішка Самійло, гетьман запорозький,

Чогось догадав,

Сам на чердак виступав,

Червоної, хрещаті, давнії корогви із кишені виймав,

Роспустив, до води похилив,

Сам низенько уклонив:

„Козаки, панове молодці! сая галера не блудить,

„Ні світом нудить,

„Ні много люду козацького має,

„Ні за великою здобиччу ганяє:

„Се єсть давній бідний невольник,

„Кішка Самійло, із неволі утікає.

„Були п'ятдесят чотири годи у неволі,

„Тепер чи не дасть Бог хоч час по волі!“

Тоді козаки у каюки скакали,

Тую галеру за мальовани облавки брали,

Та на пристань стягали,

Од дуба до дуба

На Семена Скалозуба

Паювали,

Тую галеру та на пристань стягали.

Тоді: златосинії киндяки—на козаки,

Злотоглави на отамани,
 Турецькую білу ю габу—на козаки на біляки;
 А галеру на пожар спускали.
 А срібло-злото на три часті паювали:
 Первую часть брали, на церкви накладали:
 На святого Межигорського Спаса,
 На трехтемировській монастирь,
 На святую Січовую Покрову давали,
 Котрі давнім козацьким скарбом будували,
 Щоб за їх вставаючи й лягаючи,
 Милосердного Бога благали;
 А другу часть поміж себе паювали;
 А третю часть брали,
 Очертами сідали, пили та гуляли,
 Із семип'ядних пищалай грімалі;
 Кішку Самійла поздоровляли:
 „Здоров,—кажуть,—здоров, Кішко Самійлу,
 „Гетьмане запорожський!
 „Не загинув еси у неволі,
 „Не загинеш із нами, козаками, по волі!“
 Правда, панове, полягла
 Кішки Самійла голова
 В Київ-Каневі монастирі...
 Слава не вмере, не поляже!
 Буде слава славна
 Поміж козаками,
 Поміж друзями,
 Поміж лицарями,
 Поміж добримі молодцями.
 Утверди, Боже, народу християнського,
 Війська запорожського
 З усією черню Дніпровою,
 Низовою
 На многая літа,
 До кінця віка!

По старих книгах не видно, щоб Кішка був у неволі 50 год, а так год з двадцять п'ять. Року

1602-го він умер у поході з ляхами проти шведів. З думи про Кішку видно, що вже за його часу наші не так то боялись татар і турків, як колись. Козаків уже намножилось, і українці почали вже таки собі в голові держати, щоб не тільки свою землю від татар та турків обороняти, але вкупі з сусідами християнами зовсім Крим од татар одняти, турків од берега Чорного моря, та й від самого Дунаю, прогнати. Почули про українських козаків і далекі народи та царі, що теж од турків знавали лиха,—ось як венгри, та й німці цісарські. Сам цісарь прислав на Запорозжя посланця прохати козаків, щоб, коли турки підуть на Венгрію, то щоб козаки вдарили на них іззаду на Дунаї.

Ми вже згадували про Дмитра Вишневецького, як він року 1564-го ходив у Молдавічину, щоб помогти тамошнім християнам одбитись од турків. Трохи згодом, р. 1574-го, ходив у Молдавічину з українськими шляхтичами і козаками Іван Свірговський. Тільки молдавські пани, бояре, не за одно стояли: завжди між ними були зрадники, що держали за турків для своєї користи, аби гроші та землі собі захоплювати. І польський уряд не дуже радий був з того, щоб козаки зовсім узяли гору над магометанами та ще й порядкували такими землями, як Молдавічина, бо тоді козаки зовсім би перестали слухатись польського уряду. Та Польща була далеко від татар та турків. До щиро-польських земель рідко й доставали татаре, не те що до українських. Поляка не дуже хотілося зачинати з татарами й турками велику війну, щоб вигнати магометан од Чорного моря та од Дунаю, хоч часом і у Польщі багато розказувано про те, як би усім християнським народам стати вкуп та вигнати турок з земель християнських.

Утративши надію на Польщу, козаки українські стали оглядатись на Московщину. Вони споді-

вались, що царі московські, одної віри з українцями, швидче стануть з ними вкупі проти турок і татар. З такою надією Дмитро Вишневецький удавався до Івана Грозного, царя московського. Тільки нічого з того не вийшло. Москва була однакова для кримських татар, як і Польща. Приходилось українцям самим справлятися з татарами та з турками. Щоб воно далі було, хто його зна. Тільки саме тоді як раз, як українці знову просунулись близько до Чорного моря і стали побивати татар та турків, на самій Україні знялася бійка поміж православними та католиками, поміж українцями та поляками, поміж козаками та шляхтою, поміж посполитими людьми та панамі.

У ті часи не тільки магометани вважали християн, а християне магометан за нечисть та погань таку, що не гріх її й бити, а сами християне поміж себе ненавиділи одні одних, як тільки хто хоч трохи не так у церкві служив, або не так про віру думав. Усякий хотів силою чи хитростю привертнути другого до своєї віри, до своєї служби церковної. До нас віра християнська прийшла від греків, правиться в церквах по старих болгарських книгах, поли жонаті, причастя дається з хліба та з вина, про Духа Святого вчать, що він ісходить од Отця,—а у Польщі віра Христова прийшла від латинців, чи римлян, правиться служба латинською мовою, причащаються миряне самим хлібом, а тільки попи—хлібом та вином, попи не женяться, про Духа Святого вчать, що він ісходить од Отця і Сина. А до того скрізь, де віра подібна до грешкої, от як у Єрусалимі, Сирії, в Єгипті, у греків, у сербів і у нас, у кожній землі найстарший церковний уряд свій—чи то митрополит, чи патріярх, чи, як тепер у Росії, синод або рада митрополітів та архирейів. А там, де віра римська—у італійців, франхирейів. А там, де віра римська—над усіма архирейями, ми-

трополитами та патріярхами за найстаршого—патріярх римський, що звать його *papa*, батько. Років триста п'ятдесят тому назад стали у Німеччині, Франції, та й у Польщі багато людей од римської віри одвертатись, та не тільки папи, а й архирейів, а то й попів не признавати. Тоді польські бискупі та ченці, а особливо *езуїти*, ті, що присягали усякими способами папську силу боронити і збільшувати, задумали повернути наших українських людей у римську віру і придумали з деякими нашими архирейями року 1595-го *унію*, або спілку з римською вірою, це бо то: хай служба в наших церквах зостанеться, як і була, а тільки щоб і над українськими попами та архирейями був старшим папа. От через цю *унію* пішла сварка та різанина між попами й панамі, православними та уніятами—між такими-ж міщанами, а далі й селяне стали підніматися проти унії.

Коло цього ж часу король польський Степан Баторій, чи Батур, побачивши що вже дуже багато козаків стало на Україні, придумав таке: одділити з них шість тисяч, задисати їх у леєстр і цим лейстровим козакам дати таке право, як і панам, по тодішньому шляхтичам,—щоб вони були вольні і приходили на земські ради, або сейми, вибірали собі на радах гетьмана. А всі нелейстрові козаки, то мусили слухати старост та панів, як посліпство, як що який пан получив од короля землю, де жили козаки. Старина шляхта не хотіла рівнятися з лейстровими козаками, а нелейстрові козаки не хотіли перестати бути козаками. До того тоді багато вже панів позабірало від короля подарком землі і повертали селян у кріпаки. Понавозили з собою жидів, а жиди позаорендовували річки, перевози, шинки, церкви та брали за все мито-промито. Селяне цього не хотіли і приставали до козаків, а козаки бунтувалися проти шляхти та ко-

роля, а православні духовні та де-які православні пани просили козаків, щоб помогли боронити віру проти уніятів та католиків, що однімали церкви, не давали настановляти попів і всяку шкоду православним чинили.

З цього усього піднялась різанина та безладдя по всій нашій землі, і коїлось усе це більш як шістьдесят років. Козаки, щоб стати проти панів і польського війська, прикликали до себе татар,—а татарам то було й добре: вони забирали полон і з наших, і з поляків. Тоді гетьман козацький Богдан Хмельницький і все військо козацьке зробили раду у Переяславі року 1654-го і піддалися цареві „восточному, православному, московському“. Поляки не хотіли втратити нашої землі. Піднялась велика війна між поляками та українцями і москалями,—а татари стали помагати полякам,—і гуляли по Україні. Старшина козацька стала думати, як би собі стати дуками-багачами та панамі над „голоотою“, як то в пісні співається, стала собі землі забирати, та випрохувать у царя московського, або вмовлятися з поляками, щоб знову Україну під Польщу повернути та щоб панамі стати такими, як були польські пани. Од цього усього з'явилась сварка та недвір у козачих полковників поміж собою, значними козаками і простими, поміж козаками та міщанами і селянами. Як умер Богдан Хмельницький, то бувало часами у козаків по два, по три гетьмани, та кожний писав один на одного *доноси* та ябеди в Москву, а часами і в Москву і в Варшаву заразом, і цареві з боярами, і королеві з панамі.

До того московські воїводи хотіли порядкувати на Україні, як у себе, не вважали на вольности козацькі, а царь боявся, щоб Україна знов не одійшла до поляків. Та й польські пани збивали московських воївод і бояр, обіцяючи, що як умре то-

дішній король, то виберуть королем царя московського,—то тоді однаково Україна буде його. Далі так рішили з Україною, щоб поділити її між Польщею та Московським царством,—щоб Польщі достався правий бік Дніпра, а Москві лівий та на кілька років Київ.

Поки так сперечались та різались українці та поляки і москалі, то, звісно, татарам було добре встврвати в ці сварки та забирати полон з усіх. А як польські пани та московський царь поділили Україну, то правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співається: „веде своє військо хорошенько“, піддавсь туркам тільки щоб знову зібрати до купи всю Україну. Сам султан року 1672-го з великим військом прийшов на Україну, забрав собі Подольську землю. Остаток правобічної України, те, що тепер Київщина, польський уряд признав за Дорошковими козаками, а вони мушили бути підданими султанові. Стало тепер три гетьмани козацьких: підданий московський Самойлович по лівий бік Дніпра та двос по правий бік: підданий польський Ханенко та підданий турецький Дорошенко. Поки вони сперечались проміж себе, татари та турки грабували Україну, а далі хоч Ханенко та Дорошенко зложили з себе гетьманство, після того як козаки на раді у Переяславі вибрали Самойловича гетьманом обох боків Дніпра, та Самойлович і московський воївода Ромодановський не вміли та й не хотіли рятувати од турок правобічну Україну. Вони не дали помочі, як турки розоряли Чигирин, колишне важніше місто козацьке, а далі гетьман та воївода сховались на лівий берег Дніпра. А на правім боці ще десять років турки билась з поляками за те, кому ця Україна достанеться, поки вона зовсім спорожніла. З цих часів у краях чигиринських зосталася дуже цікава пісня про опівну з містечка Ведмедівки. У

Ведмедівці один чоловік розказував так: „Орда, як ішла, то люде ховались у замок, і під землею були такі ходи, що ними до води добірались. Там довго вони жили, поки орда піймала чоловіка, і той мусив їм показати, куди ввійти їм до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, аж поки вони її подужали й закололи, а людей порубали. Тітку моєї баби у Царіград з дочкою узяли. Вона потім утекла відтіля, а дочка там засталася і заміж вийшла. Про цю попівну в нас співають:

Славний город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не много жило людей
Та за ворогами.
На святую Пречистую
В усі дзвони дзвонять.
І старії, і малії
У голос голосять:
„Вийдїть, вийдїть, ведмедівці,
Проти орди з хлібом“

А попівна каже:

„Ой не будемо проклятим,
Не будемо коритися!
Єсть у нас ясне оружжя,—
Будемо боронитися!“
Ведмедівська попівна
Голос учинила—
Сімсот турок-яничар
З коней повалила.

Тільки те не допомоглось. Турки усе таки
І старії й молодії
Кіньми збракували,
А молоду челядню
У полон забрали.

У ці часи правобічна Україна зовсім зробила-ся пустою, дуже спустошена була й Волинь. І са-

ми турки побачили, що навіть і змагатися за порожню землю не варто. 1681 року помирилися турки з москалями на тому, що Київ з розореними городами Васильковом, Трипїллем та Стайками, був цареві московському, а од Київа до Запорожжя по обидва боки Дніпра, щоб городів нікому не будувати. Через п'ять років і поляки зробили мир з Москвою, щоб Біла Церква, Паволоч і Немирів були за Польщею, а ті краї, де були городи Ржишів, Трахтемирів, Канів, Черкаси, Крилов, Чигирин,—щоб були навіки порожні. Так зроблено пустиню між трьома державами: Польщею, Москвою та Турцією з того краю, де ще за Богдана Хмельницького було шістнадцять козачих полків,—де тепер знову живе так багато народу. Як згадаеш, що таке робилось у нашій краї двісті років назад!

Одначе і Московська держава, коли вже за нею осталась хоч лівобічна Україна-Гетьманщина та Запорожжя, мусили піти тим же шляхом проти татар, яким хотів вести її Дмитро Вишневецький, або терпіти, щоб татаре її краї пустошили.

У 1686 році, в одному царському указі говорилося вже, що татари ні відкіля стільки не беруть невольників як з України та з інших крайніх земель царських, та продають їх мов скот.

Року у 1687-го московський воївода Голицин, з великим військом московським та українським козацьким пішли на Крим. Це той самий Голицин, що про його згадується в пісні, мов би то од козака-дорощенківця:

„Ой служив я царю бісурману,
А тепера буду служити восточному царю,
А восточний царь не діймає віри:
Посилає Голицина, щоб не було зміни.“

Похваляється далі козак у цій пісні, що буде туркові „з душею розлука“,—та тільки мало біди наробили туркам Голицин та наші козаки. Вони

мусили вертатись, бо татари випалили степи, і коням нічого було їсти. Голицин став казати, наче б-то гетьман козацький Іван Самойлович з недовіру до поляків та москалів, боячись, що як поб'ють татар, то й козаків не повернули б у кріпаки, звистив татар про похід. Цього ж нічого й не було, а то видумали „доношки“ з старшини козацької, щоб скинути Самойловича, та самим на його місце стати, а Голицину і на руку було звернути свою невдачу на кого иншого. Самойловича одвезено у Московщину і гетьманом на Україні став Іван Мазепа.

Через два роки Голицин знов пішов на Крим, бо тепер окрім Польщі, ще й цсарь і патріярх царградський і господар молдавський просили, щоб московські царі помогли християнам визволитися од магометан. Голицин дійшов до Перекопу, та побоявся вступити у безводню частину Криму і вернувся назад. А поляки не могли багато дати помочі проти татар та турків, бо далеко було їм через безлюдну правобічну Україну.

Приходилось ждати, поки знову потроху наповняться степи українські людьми. На правобічній Україні і справді знову появились козаки. Старший між ними став звисній лицарь Семен Палій, що про його багато пісень та казок розказують. Оселився він на захід од Київа у Хвастові та в Білій Церкві. До його у козаки стало тікати багато людей од польських панів з Волині та з Полісся, та й з Гетьманщини, де за часи Мазепа, козацька старшина зовсім стала на панів перевертатись та кріпацькі роботи на послепитих людей і простих козаків накидати. Палій клопотавсь, щоб московський цар прийняв до себе і правобічну Україну та щоб укупі однімати землю вкраїнську від польських панів та боронити від татар та турків. Та царь московський Петро знов усі думки по-

вертав на те, щоб здобути од шведів берег Балтійського моря, де тепер Петербург, і зовсім не туди його думка була повернена, куди Палій його кликав. А до того Мазепа боявся, що як будуть укупі козаки правобічні і лівобічні, то скинуть його з гетьманства за його панство і виберуть Палія. Він набрехав цареві на Палія, заманив Палія до себе, та й одіслав його в Сібір. Козацтво навки пропало на правім боці Дніпра, і хоч потроху край цей заселився, та тільки не вольними людьми, бо порожні землі позабірали польські пани, накликали сюди людей, обіцяючи їм свободи на строк, а після строку повернули потроху у кріпацтво. А царь Петро дуже руйнував українців тяжкими роботами, далекими походами та иншим. Мазепа зійшовся з шведським королем Карлом 12-м та з паном Лещинським, що Карл поставив у Польщі королем, і прикликав Карла на Україну, щоб воювати царя Петра. Тоді царь Петро випустив Палія з Сібіру, а з козаків мало хто згодився помагати Мазепі, бо прості козаки його не любили. Під Полтавою Петро та Палій звоювали шведів та Мазепу. Карл та Мазепа втекли до турків. Прийшлося Петрові воювати і з турками, що хотіли оступитись за Карла. Царь Петро зрозумів, яка користь була б для його держави, як би можна було і на Чорному морі мати свої городи, робити кораблі, торгувати та знатися з більше вченими людьми італійцями та французами, так як він з Петербургу знався з голандцями та англійцями. Він був здобув од турків Азов, та з Азова ще не можна було руським просто у Чорне море виїздити, бо Азовське море—сага Чорного, а обидва боки протоки, що веде з Азовського моря в Чорне, були у татар та турків. Царь Петро задумав забрати ті береги, де було козаки б'ються з турками, на захід од Криму, коло Очакова та гирла Дунай-

ського. Та й молдаване запрохували Петра до себе, як було Дмитра Вишневецького та Свірговського. Петро й пішов був року 1711-го у Молдавію,—та тут і виявилось, яке добро було б йому, як би правобічна Україна не була порожня, а була б людна, оселена волними козаками, звичними до війни з турками. Петрове військо облягли турки, і сам він насили вирятувався і зрікся Азова і степів на правім боці Дніпра. Не скоро, потроху ці степи одійшли до російського царства, за шістьдесят років од Петра до Катерини Другої. Ще років сто тому назад не можна було не боязько чумакам нашим і в Крим по сіль та рибу поїхати. В одній чумацькій пісні, що співають по всій Україні, розказується, що

„В неділеньку рано-пораненьку,
Як стало світати,
Стала орда вся чорная
З-під моря вставати.
Стали німці компанійці
Чумака збивати:
„Годі, годі, чумаченьки,
В Криму соли брати!
Запрягайте вози, воли—
За башту втікайте!“

То б то за Перекопську башту.
„Ой которі чумаченьки
Тее зачували,
Запрягали воли, вози,
Ще й соли набрали;
А которі чумаченьки
Того не чували,
Вони ж в тому превражому
Криму зо скотом пропали.“

А в ті часи вже й військо царське стояло недалеко з генералом князем Довгоруким. От і в пісні дальше співається:

„Ой хвалився Довгоруку,
Що не здійме орда рук,—
Орда руки ізняла,
Чумаченьків заняла...“

Одних орда заняла та погнала у неволю,—а других порізала; прибігли запорожці рятувати чумаків, аж бачать:

„Ой там лежать чумаченьки
Де три, де чотири.
Ой лежать наші чумаченьки,
Як в'ялая риба,
На них плаття і одожа
Кров'ю окипіла.“

Таке то діяла з нашим людом орда ще сто років назад! А з другими ж народами, що живуть далеко од степів азійських, з німцями, французами, англійцями, італійцями таке вже років з тисячу як не случалось. Тим-то вони і випередили нас в де-якому ремесві та в науці,—бо їм було коли вчитись, сидячи не боязько дома та їздячи по світу. А в нас стало не боязько тільки років сто назад, як забрано Крим та берег Чорного моря. У всіх війнах російського царства з турками та татарами за степи і за берег Чорного моря у пригоді були козаки українські і запорожські. За часи цариці Катерини Другої, до року 1783, Крим і увесь берег Чорного моря, де втекають наші ріки: Дніпро, Буг, Дністр, були забрані до російського царства,—і народів нашому стало просторо селитись по степах, перестав він боїтись набігів та неволі татарської. По степах та по березі моря вирости великі городи: Катеринослав, Єлисавет, Херсон, Одес. Тільки тут, як і на Україні, аж до року 1861 народ був у кріпацтві у панів обмоделених, московських і польських. Бо козацтво на Україні знесено, Січ зруйновано року 1775, а скільки зосталось запорожців, переведено на Кубань,

коло черкесів, кілька запорожців утекло до турків за Дунай, де вони сиділи аж до року 1829 і тоді перебрались і собі на берег Азовського моря.

А на Україні по лівім боці Дніпра після того, як Катерина року 1762-го скасувала Гетьманщину, козацька старшина зробилась панством, як і дворяне московські. На правім боці, як ми вже казали, після Палія засіли пани польські. Року 1793-го, як у-останнє ділили Польщу між Росією, Прусією та Австрією або Цісарщиною, то правобічна Україна, де тепер Київщина, Поділля та Волинь, досталась Росії. А ще перед тим земля, де живуть наші ж люде, українці, Галичина одійшла од Польщі до Цісарщини. І тут, і там наші люде довго ще зоставалися кріпаками: в польських панів у Галичині до 1848 р., а в Росії до 1861.

Після того, як Росія завоювала Крим і берег Чорного моря, татарських набігів уже більше не було. Татари стали жити в Криму мирно, працювати коло землі,—а багато їх, щоб утекти від усякої кривди од християнського уряду, перебралось у Турцію. Турецьке царство занепадало. Які були під ним християнські народи, то мало не всі повибивалися на волю, як от серби, болгари, молдаване і греки.

Де-далі в турків стає все менше та менше сил.

Літературно-Науковий Вістник

український місячник літератури науки й громадського життя.

Виходить книжками по 12—15 ар.

при близкій участі В. Винниченка, М. Грушевського, М. Євшана, О. Кобилянської, О. Левинського, В. Леонтовича, О. Олеса, Ю. Сірого, Л. Старичької-Черняхівської, Л. Цегельського і інших.

Завідує книзьким виданнем О. Олесь.

Редакція і головна контора: Київ, В-Підвальна 36, кв. 8.
Контора Львівська, вул. Супінського, ч. 21.
(Lemberg Supinski str. 21. Anzeiger für Literatur und Wissenschaft).

Передплата для Росії: на рік 8 р., за пів року 4 р. 50 коп. З огляду на тяжкі матеріальні обставини німців, українськ. жити передплата на „Літ. Наук. Вістн.“ в 1914 р. для незможних унів., студентів, сельськ. учителів і учительок, низш. служащ., робітників і селян знижена на 6 рублів (коли вони передплачують журнал прощо з контори).

Кому трудно відразу, нехай присилає на перше число кожного місяця по 1 р. поки збереть ся повна передплата, а журнал посилають ся зараз.

Комплекти журналу за попередні роки продають ся по 8 р.
НА ЗМІНУ АДРЕСИ ТРЕБА ВИСИЛАТИ 30 коп.

Ціна книжки особно 90 коп.

Видавець Л. Старичька-Черняхівська. Редактор О. Лисенко.

„РІЛЛЯ“ український хліборобський і кооперативний часопис з малюнками. (РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ). Виходить книжками що 1-го й 15-го числа кожного місяця. Завданням своїм має—ставати у поміч українським хліборобам, давати їм агрономичні поради, єднати до купи й вияснити потреби окремих людей і селянських товариств.

В „РІЛЛІ“ пияють багато агрономів, спеціалістів і практиків—хліборобів та кооператорів.

Завідує редакцією А. Терниченко.

Видає Т-во на вірі „Український Агроном“.

Року 1913—14-го передплатникам буде розіслано додатки: Хліборобського Порадника-Календаря на 1914-й рік і Книжку по с. г. видавництва „Рілля“.

Ціна „Рілля“. На рік—2 карб. В Галичину річно—5 корон.

Окреме число—15 коп. Одно число на пробу—7 коп.

Адреса редакції: Київ, Тургенівська вулиця, № 9.

A 4871

Видавниче товариство „КРИНИЦЯ“

(Київ, Паньківська ул., № 8, кв. 6).

1. Майорський. *Оповід.* До науки.—Закладина союзу.—На буряках.—Сон проти Різдва.—Холерні кавуни . . . . . ц. 6 коп.
  2. С. Васильченко. *Бесіди.* Роман.—В панів.—Музицька арифметика . . . . . ц. 4 коп.
  3. Його-ж. На перші гулі. *Жарт на 1 дію.* (До вистави дозволено). . . . . ц. 5 коп.
  4. М. Левицький. *Оповід.* Ніобея.—Давня пригода . . . . . ц. 5 коп.
  5. Н. Романович. *Оповід.* Без обіду.—Кум.—Мариніне горе . . . . . ц. 5 коп.
  6. П. Воронин. Такий самий. . . . . ц. 5 коп.
  7. Його-ж. Коло церкви . . . . . ц. 5 коп.
  8. С. Васильченко. Недоросток. *Комедія на 4 дій.* (До вистави дозволено) . . . . . ц. 20 коп.
  9. Т. Болотько. *Опов.* Воли.—Щастя.—У хаті.—Втікли. . . . . ц. 5 коп.
  10. М. Драгоманов. Про українських козаків, татар та турків. (З малюнками). . . . . ц. 10 коп.
- М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу . . . . . ц. 60 коп.

Видання товариства „КРИНИЦЯ“ продаються по всіх українських книгарнях.

Ціна 10 коп.

Головний склад цієї брошури тільки в крамниці „Ч А С“
Київ, В.-Володимирська, 53, (проти Городського театру).